

УДК 343.125

Білецька Катерина Костянтинівна –
ад'юнкт кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ

ЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «СВОБОДА» ПІД ЧАС ОБРАННЯ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ

Досліджено визначення поняття «свобода», його сутність і розвиток у різні історичні епохи. З'ясовано місце свободи в кримінальному процесі під час обрання запобіжного заходу. Розглянуто точки зору різних учених щодо цієї проблематики. Здійснено аналіз міжнародних та національних законодавчих актів, що так чи інакше обмежують свободу людини задля забезпечення інтересів суспільства.

Ключові слова: свобода; кримінальний процес; запобіжні заходи; відповідальність; заходи забезпечення кримінального провадження.

Свобода є однією з найвищих цінностей людства та водночас однією з його найбільших проблем, що відображає суперечливі процеси розвитку громадянського суспільства. Саме з розвитком суспільства активізується значущість свободи кожної особи, набуває нового значення проблема співвідношення свобод однієї людини зі свободами інших, особливо коли це стосується відповідальності за певне діяння. Відповідно, обмеження свободи має важливе значення під час обрання запобіжних заходів, зокрема в сучасному гуманному й правовому суспільстві.

Метою статті є дослідження категорії свободи в різні історичні періоди та з'ясування її значення під час обрання запобіжних заходів у кримінальному процесі.

Окремі аспекти історичних етапів становлення й розвитку поняття «свобода», його особливості в межах застосування запобіжних заходів розглянуто в працях таких науковців, як Б. Б. Булатов, М. В. Духовський, А. Ф. Кистяківський,

Ф. І. Леонтович, П. І. Люблінський, В. С. Микляшевський, В. К. Случевський, І. Я. Фойницький та ін.

Проблема поняття «свобода» («свобода волі», «свобода вибору», «свобода дій») цікавлять людей починаючи з моменту утворення суспільно-політичного ладу й донині. Зазначена філософська категорія передбачає можливість вибору людиною форми власності життєдіяльності незалежно від зовнішніх обставин.

Історія розвитку філософської думки щодо свободи є досить тривалою. Від часів античності й до сучасного періоду ідея свободи була притаманною практично всім розвиненим філософським системам. Отже, у певному контексті філософія – це вчення про свободу.

З огляду на зазначене, особливо актуальним є дослідження поняття свободи, зокрема з'ясування її ролі під час обрання запобіжного заходу.

Для цього спочатку визначимо запобіжний захід. Хоча в межах законодавства тлумачення такої категорії не передбачено, сучасні науковці пропонують безліч ідей щодо цього.

Так, В. В. Назаров та Г. М. Омеляненко стверджують, що запобіжні заходи – це заходи процесуального примусу, які застосовують до підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого з метою забезпечення його належної процесуальної поведінки [1, с. 153].

На думку Ю. М. Грошевого та О. В. Капліної, запобіжними заходами є такий різновид заходів процесуального примусу попереджувального характеру, що пов'язаний із позбавленням або обмеженням свобод підозрюваного, обвинуваченого та застосовується під час кримінального провадження слідчим суддею, судом задля забезпечення їх належної процесуальної поведінки лише за наявності підстав та в порядку, визначеному законом [2, с. 242].

Л. Д. Удалова та О. Ю. Хабло переконують, що заходи забезпечення кримінального провадження – це передбачені кримінально-процесуальним законом процесуальні засоби державно-правового примусу, які застосовують уповноважені на те органи (посадові особи), що здійснюють кримінальне провадження, у чітко визначеному порядку стосовно осіб,

залучених до кримінально-процесуальної діяльності, задля досягнення дієвості кримінального провадження (запобігання та припинення неправомірних дій, забезпечення виявлення й закріплення доказів тощо). Водночас запобіжні заходи – це сукупність превентивних заходів забезпечення кримінального провадження, спрямованих на забезпечення належної поведінки підозрюваного, обвинуваченого, засудженого шляхом певного обмеження їх особистих прав [3, с. 166].

Незважаючи на строкатість пропонованих визначень, можна констатувати, що запобіжні заходи є заходами забезпечення кримінального провадження, які обмежують свободу пересування громадян або їх особисту свободу. Тому надмірне їх використання може завдати значної шкоди.

Відповідно до Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», свобода пересування – це право громадянина України, а також іноземця та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні, вільно й безперешкодно за власним бажанням переміщатися територією України в будь-якому напрямку, у будь-який спосіб, у будь-який час, за винятком обмежень, передбачених законом [4].

У тлумачних словниках обмеження визначено як правило, настанову, що обмежує чий-небудь права, дії або обмежувальна дія, сформульована таким чином: «установлювати певні межі чого-небудь; зв'язувати щось обмежувальними умовами; не допускати поширення чого-небудь...». У наукових юридичних джерелах поняття «обмеження» вжито в різних значеннях. Передусім, його використовують стосовно права загалом, розглядаючи право як обмежену свободу. Так, В. І. Гойман трактує обмеження права (свободи) як таке, що здійснюється відповідно до передбачених законом підстав і в установленому порядку звуження його обсягу. М. О. Нагорна вказує, що обмеження права (свободи) – це «зміна змісту або обсягу дії норми права». Б. С. Єбзєєв дає визначення обмежень прав у конституційно-правовому контексті: «... передбачені Конституцією і встановлені законом вилучення з конституційного статусу людини та громадянина»; «...вилучення з кола повноважень, що

становлять нормативний зміст основних прав і свобод». С. С. Алексєєв зазначає, що обмеження – це питання про обсяг регулювання, межі наявних в осіб прав, що відображають результат юридичного регулювання шляхом зменшення дозволів, уведення нових заборон, додаткових позитивних зобов'язань.

Іншу позицію щодо терміна «обмеження» обґрунтував О. Г. Братко. Учений стверджує, що заборони й обмеження – два різні способи правового регулювання. Ключова відмінність їх полягає в тому, що заборони за своїм змістом указують на юридичну неможливість певної поведінки, що фактично можлива; водночас правове обмеження є не тільки юридично, а й фактично неможливим варіантом поведінки. На відміну від заборони, правове обмеження є обмеженням будь-якого суб'єктивного права, до того ж забезпеченим обов'язками відповідних посадових осіб. Тобто категорію «обмеження» можна трактувати таким чином: суб'єктивне право, що існує, проголошено й належить індивіду, але з огляду на певні обставини, не може бути реалізовано. Необхідність існування подібних обмежень пояснюється тим, що в житті нерідко можуть траплятися випадки зіткнення індивідуальних і публічних інтересів. Наприклад, під час учинення адміністративного правопорушення поліція (відповідно до положень закону) зобов'язана вжити заходів для документування (фіксування) та розгляду такого факту. З цією метою вона наділена правом застосовувати відповідні обмеження щодо особи, підозрюваної у вчиненні адміністративного правопорушення. У межах такого підходу обмеження за своїм змістом є близьким до категорії «примус».

Як відмічає Д. М. Бахрах, примус можна розуміти як заперечення волі підвладного та зовнішній вплив на його поведінку. Нині примус слугує та буде слугувати в найближчому майбутньому необхідним засобом охорони правопорядку, власності, прав, інтересів громадян та організацій, створення нормальних умов для діяльності апарату публічної влади. Державний примус обмежує свободу людини (громадянина), маючи можливість навіть позбавити її цієї свободи.

Однією з визначальних ознак обмеження права (свободи), які констатує більшість учених, є усвідомлення його як завжди

встановленої межі свободи людини (громадянина). На думку Н. І. Матузова, за відведені межі суб'єкт не може виходити, адже він ризикує зачепити чужі інтереси, також забезпечені законом. У зв'язку з цим О. В. Малько зауважує, що правові обмеження ставлять дії індивідів у визначені межі, звужуючи їх можливості до юридично й соціально необхідного стану. М. І. Байтін підкреслює, що права (свободи) та їх обмеження, будучи опосередковані правом, гарантовані їм, становлять зміст юридичної свободи як системи правових меж свободи волі, поведінки людини та громадянина в суспільстві й державі. Право завдяки притаманним йому специфічним прийомам і засобам передбачає однакову для кожної особи можливість реалізовувати власні права та свободи, не завдаючи шкоди іншим людям та суспільству загалом.

Таким чином, ураховуючи визначення понять «правові обмеження», «обмеження права (свободи)» та поділяючи загалом позиції С. С. Алексєєва, М. Й. Байтіна, М. М. Коркунова, В. В. Маклакова, О. В. Малька, Н. І. Матузова, Б. О. Страшуна, можна визначити поняття «обмеження особистої свободи громадян» як встановлені правовими нормами межі реалізації фізичною особою прав (свобод), що полягають у заборонах, уторгненнях, обов'язках, відповідальності, існування яких зумовлено необхідністю захисту визначених законом цінностей і забезпечення необхідного балансу між інтересами особистості, суспільства й держави [5].

Отже, запобіжні заходи застосовують тоді, коли підозрюваний, обвинувачений учинив певне кримінально каране діяння, за що має понести визначену законом відповідальність. Таким чином, категорії «свобода» та «відповідальність» є нероздільними.

Закономірною є позиція А. Камю, який зазначає: «Свобода – це, передусім, не привілеї, а обов'язки» [6]. Дійсно, свобода – це одна з ключових, найскладніших філософських категорій. Відповідно до визначення, викладеного в словнику В. І. Даля, свобода – це можливість діяти по-своєму, відсутність сорому, неволі, рабства, підпорядкування чужій волі [7].

Слід зазначити, що в історії філософської думки існували різні підходи до визначення свободи, шляхів і засобів її досягнення. Так, наприклад, для більшості представників античної філософії (Сократа, Діогена, Епікура та Сенеки) свобода є змістом і метою людського існування. Для представників середньовічної схоластики (Ансельма Кентерберійського, Альберта Великого та Фоми Аквінського) свобода розуму й учинків можливі тільки в межах церковних догматів, поза якими свобода набуває форми ересі, тяжкого гріха. У період нового часу свобода постає як природний стан людини, шлях до соціальної рівності й справедливості (Томас Гоббс, Поль Анрі Гольбах, П'єр Сімон Лаплас). Значну увагу проблемі свободи приділяли також представники німецької класичної філософії. Іммануїл Кант, наприклад, свободу усвідомлював як інтелегібельну (тобто недоступну чуттєвому пізнанню) сутність людини; Йоганн Готліб Фіхте – як єдину абсолютну реальність; Г. В. Ф. Гегель – як багатопланову реальність, що в усіх своїх проявах передбачає форму об'єктивації абсолютного духу.

Значний внесок у розвиток зазначеної категорії зробили Бенедикт Спіноза, Жан-Жак Руссо, Вольтер, Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Артур Шопенгауер, Фрідріх Ніцше, Жан-Поль Сартр, Карл Ясперс, Микола Бердяєв, Володимир Соловйов, Григорій Сковорода, Пантелеймон Куліш і багато інших філософів. Як бачимо, існує чимало підходів до визначення поняття «свобода», що вкотре доводить неабияку складність і багатоаспектність цього феномена [8, с. 259].

На думку численних дослідників, свобода є фундаментальною цінністю для людини. Водночас вона повинна мати певні межі, щоб не стати свавіллям, насильством над іншими людьми, тобто не перетворитися на неволю. Таким чином, межами свободи є інтереси іншої людини, соціальних груп і суспільства загалом, а також природи як природної основи існування суспільства. Слушною є думка Михайла Бакуніна, який зазначив: «Свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншої» [9].

Так, у ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини, прийнятої та проголошеної резолюцією 217 А (III) Генеральної

Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р., передбачено, що під час здійснення своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати лише тих обмежень, що встановлені законом суто з метою забезпечення належного визнання й поваги до прав і свобод інших, справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві [10].

Отже, межами свободи є інтереси іншої людини, соціальних груп і людства загалом, а також природи як підґрунтя існування суспільства. Для того, щоб свободу особи не було обмежено чи порушено, держава має регулювати діяльність людини та громадянина. Зокрема, таке регулювання відбувається за допомогою економічних, політичних, ідеологічних засобів, методів насилля й примусу, із суворим дотриманням прав людини, визначених міжнародними та національними нормами.

Необхідність правового регулювання суспільних відносин між людьми зумовлена здатністю останніх відхилятися від зразків належної соціальної поведінки в суспільстві до неналежних, шкідливих, небезпечних форм поведінки. Найбільш руйнівною та небезпечною формою неналежної поведінки є злочин, за який настає відповідальність та обмежується свобода [11, с. 324–331].

Кримінальним процесуальним кодексом України передбачено певні види запобіжних заходів, що так чи інакше обмежують свободу людини, а саме: особисте зобов'язання, особиста порука, застава, домашній арешт і тримання під вартою [12, с. 94].

Кожне обмеження свободи людини передбачено інтересами суспільства. Тому особистість під впливом законів суспільства спонукають до вчинків, що не порушують інтересів власне соціуму.

Отже, свобода – це результат вільного волевиявлення людини. На різних етапах історії людства можливість вільного вибору людини була неоднаковою. У міру розвитку суспільства, з кожною новою епохою відкриваються нові можливості зростання ступеня свободи особи. Це положення в сучасному світі, як на Заході, так і на Сході, стало загальноновизнаним. Тому сьогодні основним критерієм суспільного прогресу слугує рівень гуманізації суспільства, становища в ньому особистості – ступінь

її економічної, політичної, соціальної та духовної свободи. Прогресивність кожного суспільства залежить від здатності розширювати коло прав і свобод особи, що, відповідно, є передумовою її самореалізації. Однак не слід забувати, що свобода лише тоді може бути критерієм суспільного прогресу, коли її зростання відбувається в розумних межах, тобто з урахуванням відповідальності особистості перед суспільством.

Відповідальність і свобода є нероздільними поняттями, оскільки відповідальність – це ціна свободи. Остання неможлива без відповідальності й обов'язку людини перед світом, у якому вона існує.

Право, зокрема кримінальне та кримінально-процесуальне, є засобом регулювання свобод, цінностей і благ, наявних у суспільстві. Безперешкодне здійснення особою абсолютно всіх своїх намірів та бажань стає свавіллям. Саме для дотримання свобод усіх членів суспільства, правової рівності людей, незалежно від статі, кольору шкіри, віросповідання, матеріального стану та наявного статусу, у державі існує механізм регулювання свобод, що передбачає рівність у свободі всіх людей, коли свобода одного гармонійно співіснує зі свободою іншого, жодним чином не обмежуючи її. У разі порушення свободи іншої людини винного має бути притягнуто до відповідальності.

Щоб правопорушник не уник відповідальності за вчинене діяння, у системі кримінального процесуального права існує низка запобіжних заходів, що розвивались і вдосконалювались протягом декількох століть. Пройшовши довгим шляхом становлення, вони є та продовжують бути інструментом, покликаним упорядковувати як особисту свободу, так і свободу суспільства загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Назаров В. В. Кримінальний процес України : [навч. посіб.] / В. В. Назаров, Г. М. Омеляненко. – Київ : Атіка, 2008. – 584 с.

2. Кримінальний процес : [підручник] / за ред. Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної. – Харків : Право, 2010. – 608 с.
 3. Кримінальний процес : [підручник] / за заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. – Київ : Центр учб. літ., 2013. – 544 с.
 4. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні [Електронний ресурс] : Закон України від 11 груд. 2003 р. № 1382-IV. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/1382-15>. – Назва з екрана.
 5. Басалик О. І. Поняття та види обмеження особистої свободи громадян за адміністративним правом / О. І. Басалик // Юрист України. – 2011. – № 3 (16). – С. 38–43.
 6. Матеріал з Вікіпедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D0%B0>. – Назва з екрана.
 7. Толковый словарь Даля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://slovardalja.net/word.php?wordid=37262>. – Загл. с екрана.
 8. Данильян О. Г. Філософія : [підручник] / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – 2-ге вид., допов. і переробл. – Харків : Право, 2012. – 312 с.
 9. Бакунин М. А. Цитаты и афоризмы [Электронный ресурс] / М. А. Бакунин. – Режим доступа: <http://cityatya.info/man/mihail-aleksandrovich-bakunin>. – Загл. с екрана.
 10. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс] : офіційний веб-портал Верховної ради України. – Режим доступу: http://zacon.rada.gov.ua/go/995_015. – Назва з екрана.
 11. Білецька К. К. Особиста порука як обмеження права на свободу людини і громадянина з філософської точки зору / К. Білецька // Юридичний вісник. – 2014. – № 3. – С. 324–331.
 12. Кримінальний процесуальний кодекс України : станом на 1 берез. 2014 р. – Офіц. текст. – Київ : Паливода А. В., 2014. – 328 с.
-